

Practicing Engaged Anthropology: Empathy, Support, and Social Critique in the Khoy Earthquake

Asghar Izadi-Jeiran

Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Law and Social Sciences,
Director of Research Core for Cultural Anthropology, University of Tabriz, Iran
a.izadijeiran@tabrizu.ac.ir

Abstract

Natural disasters, such as earthquakes, compel researchers to adopt a distinct anthropological approach—one committed to addressing urgent issues and the challenges they entail. This article details my practice of engaged anthropology during the Khoy earthquake of February and March 2023. Drawing on Low and Merry's typology, my scholarly endeavor aligns with "sharing and support" and "social critique." Conceptually, guided by Sherry Ortner's tripartite framework, I emphasized empathy, local perspectives, support, and the analysis of power relations. Methodologically, I utilized rapid ethnography, grounded in multi-sited fieldwork, participant observation, and close collaboration with volunteer groups. To represent my findings, I disseminated texts featuring ethnographic scenes, concise theoretical reflections, and daily photo collections via social media and newspapers. This engaged anthropology involved "empathy" to comprehend and convey the fears and experiences of earthquake victims, and a "local perspective" to unveil the hidden spaces of abandoned homes overlooked by mainstream media. Furthermore, "support" was expressed through showcasing collective solidarity, while "social critique" focused on gender, charity, and class disparities, illuminating power dynamics and social inequalities. This experience demonstrated that engaged anthropology not only empowers researchers to act effectively in crisis situations but also fosters a deeper understanding of social dynamics, bridging academic inquiry with meaningful action.

KeyWords: Engaged anthropology, Ethnography, Support, Social critique, Earthquake, Khoy.

Social Problems of Iran

Journal, Vol. 16, No. 1, Sprig 2025, 9–40

Received: 12/8/2024 Accepted: 19/2/2025

Extended Abstract

1. Introduction

Natural disasters, such as earthquakes, necessitate urgent material, psychological, and social relief efforts to alleviate the suffering of affected populations. These interventions are significantly more effective when informed by a nuanced understanding of the social and cultural conditions of diverse affected groups, as such knowledge mitigates unintended consequences arising from cultural insensitivity. In the context of the Khoy earthquake in Northwest Iran (February and March 2023), this article explores the practice of engaged anthropology, an approach that redefines the role of ethnographers by imposing commitments beyond traditional knowledge production. Engaged anthropology prioritizes “knowledge for people” over “knowledge for knowledge’s sake,” utilizing local and indigenous insights to enhance well-being, address tangible issues, or advocate for the communities studied.

In recent decades, debates surrounding the public visibility and societal relevance of anthropology have intensified, with a new generation of anthropologists embracing more activist-oriented roles (Eriksen, 2006). This shift, termed the “engaged turn” by Sherry Ortner (2019), challenges the classical anthropological focus on cultural description, as critiqued by Paul Farmer (1999), and instead emphasizes addressing human suffering and social inequities. Engaged anthropology presents both opportunities and challenges, transforming the traditional academic persona by bridging scholarly inquiry with public action. Low and Merry (2010) identify six forms of engaged anthropology—sharing and support, public education, social critique, collaboration, advocacy, and activism—each offering distinct pathways for ethnographers to engage with pressing societal issues.

The central issue of this article lies in the interplay between engaged anthropology, ethnographic writing, and crisis situations. It addresses two primary questions: (1) What forms of engaged anthropology were practiced by an ethnographer during the Khoy earthquake? (2) How did the ethnographer’s direct involvement in relief efforts foster positive impacts in this critical context? By examining these questions, the study contributes to the growing discourse on the role of anthropology in emergency settings, particularly in Iran, where engaged anthropology remains an emerging practice.

2. Methodology

Given the urgent and chaotic nature of the Khoy earthquake, this study employed a multi-sited fieldwork approach to capture the diverse social realities of the crisis. The ethnographer began fieldwork in February 2023, accompanying a documentary filmmaker to assess the situation firsthand. Subsequently, the researcher joined a large public relief group in Khoy, participating in their operations, at-

Practicing Engaged Anthropology (in the Khoy Earthquake)

tending managerial meetings, and assisting with aid distribution in villages. Later, collaboration with a smaller, socially conscious relief group facilitated access to marginalized urban neighborhoods, such as the Turk-inhabited Jamshidabad and a Kurdish-inhabited area. Additional observations included artistic interventions (e.g., painting, theater, and traditional rituals) aimed at psychological recovery, as well as follow-up visits a month later to assess post-crisis developments.

To adapt to the emergency context, the study adopted “rapid ethnography” (Vindrola-Padros, 2021), a method that balances speed with rich ethnographic description. Through participant and non-participant observation, the ethnographer documented 45 real-life situations across urban neighborhoods, villages, public squares, relief warehouses, and government offices over 13 days. This multi-sited, participatory approach generated vivid ethnographic scenes, which were analyzed to provide actionable insights for relief workers and policymakers. Initial findings were disseminated via Instagram, reaching both the public and relief groups, while two cultural and policy reports were prepared for formal institutions, constituting “rapid ethnographic assessments”.

Data analysis involved two components: (1) ethnographic scenes as descriptive units derived from fieldnotes, and (2) interpretive analysis to develop analytical themes. Using open and focused coding (Strauss & Corbin, 1990), the ethnographer identified key themes such as “earthquake gender” and “collective solidarity,” which were integrated into cohesive narratives combining description and theory. This approach ensured a holistic understanding of the social phenomena observed.

3. Findings

Engaged anthropology, as practiced in the Khoy earthquake, represents a novel form of ethnographic research in Iran, challenging conventional academic practices by merging scholarship with activism. The crisis demanded a distinct research approach, characterized by immediacy and commitment. The findings are organized around two primary forms of engaged anthropology: sharing and support, and social critique.

Sharing and Support: This form involved empathizing with the fears and concerns of earthquake victims, amplifying their lived experiences, and fostering collective solidarity. By participating in relief efforts and documenting the emotional and cultural dimensions of the crisis—such as fear, rumors, and the hidden interiors of abandoned homes—the ethnographer made visible aspects often overlooked by mainstream media. These ethnographic accounts, shared via Instagram, resonated with the public, particularly due to the ethnic (Turk) identity of the affected communities, which intensified collective empathy. Beyond the material destruction of buildings, the subjective experiences of suffering played a critical role in mobilizing social cohesion, demonstrating the potential of cultural and emotional

narratives to rebuild communities.

Social Critique: This form utilized anthropological methods to expose power relations and structural inequalities. The study critiqued three key issues: gender, class, and charity practices. Relief efforts often neglected gender-specific needs, particularly those of women, such as privacy and hygiene concerns for pregnant women. The ethnographer highlighted how “earthquake gender” shaped disparate experiences, with women facing greater vulnerabilities. Class-based disparities were also evident, as marginalized groups endured humiliation through “charity bullying,” where aid distribution undermined their dignity. These critiques, grounded in ethnographic evidence, challenged inequitable relief practices and advocated for more inclusive approaches.

4. Conclusion

The engaged anthropology practiced in the Khoy earthquake was guided by Ortnner’s (2019) tripartite framework: conceptualization, methodology, and representation. Conceptually, the research initially focused on “empathy” and “local perspectives,” conveying the lived experiences of victims—fear, loss, and hidden domestic spaces—to broader audiences. As relief efforts expanded, the emphasis shifted to “support,” showcasing collective solidarity, followed by a critical examination of “power relations,” particularly around gender and class inequities. Methodologically, rapid ethnography and multi-sited fieldwork enabled swift, yet richly descriptive, data collection, while collaboration with relief and artistic groups enriched insights. For representation, ethnographic texts with vivid scene-setting and theoretical reflections, alongside daily photo collections, were disseminated via social media and newspapers, ensuring immediate public access. Did this engaged anthropology yield positive impacts? Evidence suggests it did. Critical texts, particularly those addressing gender and class, were reposted by relief group managers, influencing their practices. Descriptive narratives and photos, evoking empathy, inspired public engagement in relief efforts. Two policy reports informed institutional decision-making, though their details are beyond this article’s scope. Collectively, these outcomes underscore the efficacy of engaged anthropology in crisis contexts, offering a model for anthropologists to blend rigorous research with meaningful action. This study not only advances the discourse on engaged anthropology in Iran but also calls for reimagining the ethnographer’s role as a socially committed scholar-activist in times of crisis.

KeyWords: Engaged anthropology, Ethnography, Support, Social critique, Earthquake, Khoy.

تمرین مردم‌شناسی متعهد: همدلی، حمایت و نقد اجتماعی در زلزله خوی

اصغر ایزدی جیران^۱

چکیده

فجایع طبیعی مانند زلزله، پژوهشگران را به استفاده از رویکردی متفاوت در مردم‌شناسی ترغیب می‌کنند؛ رویکردی که با تعهد به مسائل فوری و چالش‌های ناشی از این رویدادها همراه باشد. این مقاله به شرح تجربه مردم‌شناسی متعهد نویسنده در زلزله خوی (بهمن و اسفند ۱۴۰۱) می‌پردازد. این کردار پژوهشگرانه، بر اساس تقسیم‌بندی لاو و مری، در دو حوزه «اشتراک و حمایت» و «نقد اجتماعی» قرار می‌گیرد. از منظر مفهومی و با تکیه بر چهارچوب سه گانه شری اورتنر، بر همدلی، دیدگاه محلی، حمایت و تحلیل روابط قدرت تمرکز شده است. در روش‌شناسی، از مردم‌نگاری سریع بهره گرفته شده است که مبتنی بر کار میدانی چندسایتی، مشاهده مشارکتی و همکاری نزدیک با گروه‌های داوطلب بود. برای بازنمایی یافته‌ها، متن‌هایی با صحنه‌پردازی مردم‌نگارانه، تأملات نظری کوتاه و مجموعه‌ای از عکس‌های روزانه در شبکه‌های اجتماعی و روزنامه‌ها منتشر شده است. این مردم‌شناسی متعهد، از یک سو با «همدلی» به درک و انتقال ترس‌ها و تجربه‌های زلزله‌زدگان پرداخت و از سوی دیگر با «دیدگاه محلی»، فضاهای پنهان خانه‌های متروکه را که در رسانه‌ها نادیده گرفته شده بود، آشکار ساخت. همچنین، «حمایت» از طریق نمایش همبستگی جمعی و «نقد اجتماعی» با تمرکز بر مسائل جنسیت، خیریه و نابرابری‌های طبقاتی، روابط قدرت و شکاف‌های اجتماعی را برجسته کرد. این تجربه نشان داد که مردم‌شناسی متعهد می‌تواند پژوهشگر را برای کنشگری مؤثر در موقعیت‌های بحرانی توانمند سازد و به فهم عمیق‌تری از پویایی‌های اجتماعی منجر شود.

کلیدواژگان: مردم‌شناسی متعهد، مردم‌نگاری، حمایت، نقد اجتماعی، زلزله، خوی.

۱. دانشیار مردم‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران؛ a.izadijeiran@tabrizu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۵/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱

فصلنامه مسائل اجتماعی ایران، سال شانزدهم، شماره ۱، بهار ۱۴۰۴، صفحات ۹ تا ۴۰

۱. مقدمه و بیان مسئله: متعهد کردن مردم‌شناسی

بحران‌های طبیعی مانند زلزله، ضرورت اقدام‌های فوری برای امدادرسانی مادی، روانی و اجتماعی به آسیب‌دیدگان را برجسته می‌کنند. این اقدامات زمانی اثربخش‌تر خواهند بود که با درکی عمیق از ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی گروه‌های مختلف زلزله‌زده همراه شوند. چنین درکی افزون بر اینکه از آسیب‌های احتمالی ناشی از ناآشنایی با جامعه و فرهنگ محلی می‌کاهد، امکان طراحی مداخلاتی هدفمند و متناسب با نیازهای واقعی را نیز فراهم می‌سازد. اینجا نیاز به پژوهش و خلق دانشی است که بتواند دانشی هم‌راستا با فوریت‌های بحران تولید کند؛ دانشی که به توصیف وضعیت محدود نشود و کنشگری مؤثر در میدان عمل را در پی داشته باشد.

در دهه‌های اخیر، بحث دربارهٔ رؤیت‌پذیری و حضور عمومی مردم‌شناسی (اریکسن،^۱ ۲۰۰۶) در عرصه‌های اجتماعی شدت گرفته و نسل جدیدی از مردم‌شناسان از این رویکرد استقبال کرده‌اند. پل فارمر^۲ (۱۹۹۹)، از برجسته‌ترین چهره‌های مردم‌شناسی معاصر، به رویکردهای کلاسیک این رشته که صرفاً به توصیف فرهنگ‌ها می‌پرداختند، انتقاد داشت و بر لزوم تمرکز بر رنج‌ها و مسائل انسانی تأکید کرد. مردم‌شناسی متعهد^۳، به عنوان پاسخی به این نقدها، مسیری نوین گشود که روش‌شناسی سنتی را از «مشاهده‌گر مشارکتی» مرسوم به «مشاهده‌گر متعهد»^۴ تغییر داد (سانفورد و آنجل-آجانی،^۵ ۲۰۰۶). این رویکرد، نگارش اتنوگرافیک را از مسائل متنی به مشکلات دنیای واقعی هدایت کرد (کیرش،^۶ ۲۰۱۸).

مردم‌شناسی متعهد، رویکردی در انجام مردم‌شناسی است که در آن، تعهدات و مسئولیت‌هایی فراتر از کردارهای مرسوم برای تولید دانش برای پژوهشگر میدانی یا مردم‌نگار قائل می‌شود. برخلاف گفتمان «دانش برای دانش» که در آکادمی‌های سنتی رواج دارد، پژوهشگر متعهد به «دانش برای مردم» روی می‌آورد. در این رویکرد، دانش بومی و محلی که از طریق کار میدانی به دست می‌آید، برای بهبود بهروزی، تأمین منافع یا حل مسائل ملموس جامعه مورد مطالعه به کار گرفته می‌شود.

1. Eriksen

2. Farmer

3. Engaged anthropology

4. Engaged observer

5. Sanford & Angel-Ajani

6. Kirsch

به این ترتیب، مردم‌نگار متعهد، برخلاف کنشگران اجتماعی مرسوم، بر پایه داده‌های تجربی و با تکیه بر غنای فرهنگی و ظرافت‌های اجتماعی جامعه‌ای خاص عمل می‌کند. از این رو، می‌توان او را روشنفکری خاص با تخصص در حوزه‌ای ویژه دانست، نه روشنفکری عام که به مسائل کلی می‌پردازد. این ویژگی، مردم‌شناس متعهد را از فعالان اجتماعی دیگر متمایز می‌کند، زیرا مواضع او ریشه در واقعیت‌های مشاهده‌شده و تجربه‌شده دارد.

مردم‌نگاری‌های متعهد بسیاری در دو دهه اخیر منتشر شده‌اند که نشان می‌دهند چگونه می‌توان از نظریه‌ها و روش‌های مردم‌شناختی برای رویارویی با مسائل بشری بهره گرفت (برای بررسی چهار مورد در باب نقد قدرت ر.ک. اورتنر^۱، ۲۰۱۹). مردم‌شناسانی که این مسیر را برگزیده‌اند، همواره «درگیری دوگانه» را تجربه می‌کنند: از یک سو، تلاش برای ایفای نقش یک کنشگر اجتماعی مؤثر و «خوب» و از سوی دیگر، حفظ جایگاه یک پژوهشگر دقیق و معتبر؛ یا غلبه بر دوگانگی بین فضاها و آکادمیک و عرصه‌های کنشگری (راش^۲ و همکاران، ۲۰۲۲).

مردم‌شناسی متعهد با پژوهش‌های مشارکتی اشتراکاتی دارد، به ویژه در تأکید بر همکاری با جامعه مورد مطالعه و ایجاد تغییر. با این حال، تفاوت‌های اساسی میان این دو وجود دارد:

- مردم‌شناسی متعهد فراتر از پژوهش مشارکتی عمل می‌کند و شکل‌های متنوعی از نقد اجتماعی، دفاع از حقوق مردم و حتی اکتیویسم سیاسی را در برمی‌گیرد (سانفورد و آنجل-آجانی، ۲۰۰۶)؛

- همکاری در این رویکرد به طراحی، اجرا یا ارزیابی پژوهش محدود نمی‌شود، بلکه در راستای تغییرات گسترده‌تر اجتماعی و فرهنگی به کار می‌رود؛

- مردم‌شناس متعهد گاه خود را در موضعی آموزشی یا نقادانه نسبت به جامعه قرار می‌دهد که این امر می‌تواند به تعلیم یا اصلاح رفتارهای اجتماعی منجر شود.

این تمایزات نشان‌دهنده ظرفیت بالای مردم‌شناسی متعهد برای تأثیرگذاری در سطوح مختلف اجتماعی است. مردم‌شناسی متعهد فرصت‌ها و چالش‌هایی را برای درگیری با مسائل عمومی ایجاد می‌کند و تصویر سنتی پژوهشگر آکادمیک را دگرگون می‌سازد (باش^۳ و همکاران، ۱۹۹۹).

1. Ortner

2. Rasch

3. Basch

پژوهشگران کنشگر اغلب بر حمایت از جوامع و نگارش دربارهٔ مبارزات آن‌ها تمرکز دارند، بدون آنکه به‌طور غیرانتقادی از ساختارهای دانشگاهی، به‌ویژه در شکل نتولیرال آن، دفاع کنند (راش و همکاران، ۲۰۲۲: ۴). لاو و مری^۱ (۲۰۱۰) بر اساس تجربهٔ مردم‌شناسان فرهنگی و اجتماعی در آمریکا، شش شکل از مردم‌شناسی متعهد را شناسایی کرده‌اند: ۱) اشتراک و حمایت، ۲) آموزش و آگاهی‌بخشی عمومی، ۳) نقد اجتماعی، ۴) همکاری با جوامع، ۵) دفاع از حقوق گروه‌ها و ۶) اکتیویسم. پژوهش حاضر بر دو شکل «اشتراک و حمایت» و «نقد اجتماعی» متمرکز است و تلاش می‌کند این دورا در بستریک بحران طبیعی بررسی کند. شری اورتنر (۲۰۱۹) در ارزیابی خود از این حوزهٔ نوظهور در کردار مردم‌شناسی، معتقد است که بسیاری از مردم‌شناسان اجتماعی و فرهنگی به «چرخش متعهد»^۲ روی آورده‌اند. این چرخش به معنای طراحی و صورت‌بندی پروژه‌های پژوهشی است که به‌صورت انتقادی با مسائل کلیدی زمانه درگیر شوند. اورتنر این پروژه‌ها را از سه منظر بررسی می‌کند:

- از منظر مفهوم‌پردازی، تمرکز بر نقد روابط نابرابر قدرت؛
- از منظر روش‌شناسی، بهره‌گیری از خلاقیت‌های میدانی برای انطباق با شرایط خاص؛
- از منظر بازنمایی، استفاده از استراتژی‌های متنوع نگارشی برای انتقال یافته‌ها به مخاطبان گسترده‌تر. این چهارچوب سه‌گانه به پژوهشگران امکان می‌دهد تا با انعطاف بیشتری به مسائل پیچیدهٔ اجتماعی پاسخ دهند.

این پژوهش به بررسی تجربه‌ای از مردم‌شناسی متعهد در زلزلهٔ خوی (۸ بهمن ۱۴۰۱، آذربایجان غربی) و پس‌لرزه‌های متعدد آن می‌پردازد. مسئلهٔ کلیدی مقالهٔ حاضر، در نسبت بین مردم‌شناسی متعهد و نوشتار مردم‌نگارانه با موقعیت‌های بحرانی قرار دارد. پرسش اصلی این است که چه شکل‌هایی از مردم‌شناسی متعهد از خلال تجربهٔ یک مردم‌نگار در زلزلهٔ خوی عملی شده است؟ همچنین، درگیری مستقیم پژوهشگر در فرایند امداد رسانی به زلزله‌زدگان، چگونه توانسته تأثیرات مثبتی در لحظه‌های بحرانی ایجاد کند؟

کردار نویسنده در این زلزله، کوششی برای انجام مردم‌شناسی متعهد بود. متعهد کردن مردم‌شناسی وقتی روی می‌دهد که مردم‌شناس با سروکار پیدا کردن با مسائل عمومی آن را به عرصهٔ همگانی می‌کشد. مردم‌شناسی متعهد با تولید دانشی سروکار دارد که ترکیب پژوهش و اکتیویسم است. نه تنها به دنبال درک مسائلی است که افراد مورد مطالعه با آن‌ها روبه‌رو

1. Low & Merry

2. Engaged turn

هستند، بلکه می‌خواهد به تخیل تغییر اجتماعی هم برسد (راش و همکاران، ۲۰۲۲). زلزله خوی به عنوان یک مورد مطالعاتی، فرصتی فراهم کرد تا ظرفیت‌های مردم‌شناسی متعهد در پاسخ به بحران‌های ناگهانی و پیچیده آزموده شود. این پژوهش با تمرکز بر «اشتراک و حمایت» و «نقد اجتماعی»، نشان می‌دهد که چگونه یک مردم‌نگار می‌تواند از دانش و روش‌های خود برای کاهش رنج انسانی و تقویت همبستگی اجتماعی بهره‌گیرد.

۲. پیشینه تجربی

اغلب مطالعات مردم‌شناختی درباره زلزله و دیگر بحران‌های طبیعی، رویکردی پسینی داشته‌اند و پس از گذشت زمانی طولانی از وقوع بحران انجام شده‌اند. برای نمونه، تاکاکورا^۱ (۲۰۲۳) در مطالعه‌ای در ژاپن، نقش ویژگی‌های فرهنگی در بهبود اجتماعات محلی پس از سونامی ۲۰۱۱ را بررسی کرده است. او به نقش کنشگران فرهنگی، گروه‌های هنری، کشاورزان و ماهیگیران در بازسازی اجتماعی و فرهنگی توجه نشان داده و نشان داده است که چگونه این گروه‌ها در تقویت انسجام اجتماعی مؤثر بوده‌اند. به طور مشابه، سلیمی (۱۴۰۲) در ایران، با انجام مصاحبه‌هایی با کودکان زلزله‌زده در سرپل ذهاب، پیامدهای تجربه ناگهانی ویرانی را تحلیل کرده است. یافته‌های او نشان‌دهنده تأثیرات عمیق زلزله بر کودکان، از جمله ازدست‌دادن احساس خوشبختی، آسیب‌های جسمی و روانی، ترک تحصیل و افزایش آسیب‌های اجتماعی مانند اعتیاد یا کار کودکان است. این مطالعات، اگرچه ارزشمند، اغلب به تحلیل‌های بلندمدت و پس از بحران محدود بوده‌اند و کمتر به فوریت‌های اولیه بحران پرداخته‌اند.

پژوهش حاضر در زلزله خوی، بیش از همه با کار کیمورا^۲ (۲۰۱۳) در زلزله بزرگ شرق ژاپن هم‌راستاست. کیمورا در مفهوم «استفاده همگانی از دانش مردم‌شناختی» استدلال می‌کند که مردم‌شناسان می‌توانند در سه مرحله بحران نقش ایفا کنند: (۱) پاسخ‌گویی در دوره فوریتی برای کمک به مدیریت اولیه بحران، (۲) پل‌زدن در دوران اولیه توان بخشی برای هماهنگی میان گروه‌های امدادی و جوامع محلی و (۳) نگارش و تحلیل در دوران بازسازی طولانی مدت برای ارائه درس‌آموخته‌ها (همچنین، رجوع کنید به یاماشیتا،^۳ ۲۰۱۳).

1. Takakura

2. Kimura

3. Yamashita

این چهارچوب، بر اهمیت حضور فعال مردم‌شناسان در تمام مراحل بحران تأکید دارد و الگویی برای پژوهش متعهد ارائه می‌دهد.

تفاوت کلیدی این پژوهش با مطالعات پیشین در چند جنبه است. نخست، برخلاف رویکردهای پسینی، پژوهشگر در روزهای اولیه زلزله خوی (بهمن و اسفند ۱۴۰۱) در میدان حضور داشت و به‌طور مستقیم در فرایند امداد رسانی مشارکت کرد. این حضور زود هنگام، امکان ثبت و تحلیل رخداد های زنده و پویا را فراهم کرد. دوم، به جای تکیه صرف بر مصاحبه‌ها، این پژوهش بر مشاهده دقیق و مشارکتی متمرکز بود که بینش‌هایی عمیق‌تر از تعاملات اجتماعی در شرایط بحرانی به دست داد. سوم، عنصر مشارکت فعال پژوهشگر با گروه‌های امدادی و جوامع محلی، دیدگاه‌هایی را آشکار ساخت که در روش‌های غیرمشارکتی ممکن نبود. چهارم، با توجه به فوریت بحران، پژوهشگر از شکل‌های کلاسیک نوشتار مردم‌شناختی (مانند مقالات علمی یا کتاب‌های دانشگاهی که زمان بر هستند) فاصله گرفت و از رسانه‌های اجتماعی، به‌ویژه اینستاگرام، برای انتشار سریع یافته‌ها و تأثیرگذاری فوری استفاده کرد. این رویکرد، با بهره‌گیری از متن‌ها و عکس‌های مردم‌نگارانه، امکان آگاهی‌بخشی، حمایت و نقد اجتماعی را در لحظه بحران فراهم ساخت.

مزیت دیگر این پژوهش، توجه به ابعاد چندگانه بحران است. برخلاف مطالعات متمرکز بر یک جنبه (مانند کودکان در پژوهش سلیمی یا فرهنگ در کار تاکاکورا)، این مطالعه به‌طور هم‌زمان به مسائل جنسیتی، طبقاتی و فرهنگی در زلزله خوی پرداخت. این رویکرد کل‌گرایانه، درک جامع‌تری از پویایی‌های اجتماعی در شرایط بحرانی ارائه می‌دهد. همچنین، استفاده از شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان ابزاری برای انتشار سریع یافته‌ها، این پژوهش را از نمونه‌های مشابه متمایز می‌کند، زیرا به مردم‌شناس امکان داد تا به‌صورت هم‌زمان پژوهشگر و کنشگر اجتماعی باشد. این تلفیق پژوهش و کنشگری، به‌ویژه در زمینه نقد اجتماعی و تقویت همبستگی جمعی، نشان‌دهنده ظرفیت بالای مردم‌شناسی متعهد در پاسخ به بحران‌های ناگهانی است.

۳. روش‌شناسی

کار میدانی این پژوهش در روزهای اولیه پس از زلزله خوی (بهمن و اسفند ۱۴۰۱) انجام شد. با مشاهده اخبار و تصاویر اولیه زلزله، همراه با یک مستندساز به خوی سفر کردم تا از نزدیک وضعیت را بررسی کنم.

در گام نخست، به یک گروه بزرگ امداد مردمی مستقر در خوی پیوستم. در انبارهای امدادی حضور یافتم، در جلسات مدیران گروه شرکت کردم و در توزیع اقلام به روستاها مشارکت نمودم. این فعالیت‌ها فرصتی برای مشاهده مستقیم شرایط روستاها و گفت‌وگو با ساکنان فراهم کرد. سپس، به یک گروه امدادی کوچک‌تر با دغدغه‌های اجتماعی ملحق شدم و با آن‌ها به مناطق حاشیه‌ای شهر خوی، به‌ویژه محله ترک‌نشین جمشیدآباد، رفتم. همچنین، بازدیدی از یک محله کردنشین داشتم تا تنوع قومی و اجتماعی منطقه را بهتر درک کنم. علاوه بر این، در چند سفر با گروه‌های هنری همراه شدم و اجرای برنامه‌های نقاشی، تئاتر و آیین‌های سنتی را که برای بهبود روانی زلزله‌زدگان در مناطق روستایی و شهری طراحی شده بودند، مشاهده کردم. مشاهدات دیگری نیز از وضعیت عمومی شهر خوی و منطقه پره داشتم. حدود یک ماه پس از کاهش شدت بحران اولیه، به‌تنهایی به خوی بازگشتم تا تغییرات و وضعیت جدید را بررسی کنم.

در مجموع، طی ۱۳ روز حضور در میدان، حدود ۴۵ موقعیت واقعی را در ۴ محله شهری، ۲ روستا، چند میدان و خیابان شهری، ۴ انبار امدادی و ۲ اداره دولتی مشاهده کردم. همچنین، از طریق مشارکت فعال در فعالیت‌های دو گروه امدادی، تجربه مشاهده مشارکتی را به دست آوردم. برخلاف کار میدانی کلاسیک که معمولاً در یک مکان ثابت انجام می‌شود، میدان این پژوهش چندگانه بود: گاه در میان چادرهای زلزله‌زدگان، گاه در کنار گروه‌های امدادی، گاه در محله‌های شهری یا روستاها و گاه در خانه‌های متروکه یا ادارات. این تنوع، به شکل‌گیری یک «مردم‌نگاری چندسایتی»^۱ (فالزون، ۲۰۰۹) منجر شد که امکان تحلیل جامع‌تری از پویایی‌های اجتماعی در بحران را فراهم کرد.

با توجه به شرایط اضطراری زلزله، از روش «مردم‌نگاری سریع»^۲ (ویندرولا-پادروس، ۲۰۲۱) استفاده کردم. این روش، اگرچه در زمان کوتاه اجرا می‌شود، بر توصیف‌های غنی اتنوگرافیک استوار است. با بهره‌گیری از تکنیک‌های جمع‌آوری داده مانند مشاهده مشارکتی و غیرمشارکتی، صحنه‌های مردم‌نگارانه‌ای خلق کردم که واقعیت‌های بحران را ثبت می‌کردند و به عنوان ابزاری برای ارائه درس‌ها، راهنمایی‌ها و نقدهای سازنده به کار رفتند. این صحنه‌ها به امدادگران و سیاست‌گذاران کمک کردند تا عملکرد خود را بهبود بخشند.

1. Multi-sited fieldwork

2. Falzon

3. Rapid ethnography

4. Vindrola-Padros

یافته‌های اولیه پژوهش به سرعت از طریق رسانه‌های اجتماعی، به ویژه اینستاگرام، با عموم مردم و گروه‌های امدادی به اشتراک گذاشته شد. همچنین، دو گزارش فرهنگی و سیاستی برای سازمان‌های دولتی و نهادهای عمومی تهیه کردم که به عنوان «ارزیابی‌های مردم‌نگاری سریع» (سانگامورتی و کروگر، ۲۰۲۰) از وضعیت در حال تغییر بحران عمل کردند. این فرایند، افزون بر ممکن ساختن دسترسی فوری به اطلاعات برای ذی‌نفعان، تعامل پویا بین پژوهشگر و جامعه را تقویت کرد. تحلیل‌های مردم‌نگارانه، با تبدیل مشاهدات به تم‌های تحلیلی مانند «همبستگی جمعی»، نشان داد که چگونه ارتباطات دیجیتال می‌توانند در بحران‌ها به بازسازی اجتماعی و اطلاع‌رسانی هدفمند کمک کنند، موضوعی که مکمل گزارش‌های سیاستی ارائه شده به نهادهای دولتی بود. اکنون، پس از گذشت حدود دو سال از زلزله خوی، این مقاله با تحلیل نظام‌مند داده‌های میدانی، شیوه عملکرد پژوهشگر را بازتاب می‌دهد.

تحلیل داده‌ها در این پژوهش به صورت زیر انجام شد: یافته‌ها از دو بخش اصلی تشکیل شده‌اند: ۱) صحنه‌های مردم‌نگارانه به عنوان واحدهای اصلی نوشتار توصیفی که از مشاهدات میدانی استخراج شده‌اند؛ و ۲) تفسیر این صحنه‌ها برای پرورش تم‌های تحلیلی. برای تمایز این دو بخش، متن‌های توصیفی به صورت وسط چین ارائه شده‌اند.

تحلیل داده‌ها بر اساس موضوعات کلیدی در صحنه‌های مردم‌نگارانه انجام شد. هر نکته تحلیلی تا رسیدن به یک تم یا کد باز (اشتراوس و کوربین، ۱۹۹۰)^۲ پرورش یافت. این فرایند، با ترکیب نوشتار توصیفی و تحلیلی، واحدهای نوشتاری منسجمی ایجاد کرد که شامل گزیده‌ای از یادداشت‌های میدانی و تفسیرهای نظری بود (امرسون^۳ و همکاران، ۲۰۱۱). تم‌های استخراج شده، مفاهیم انتزاعی مانند «جنسیت زلزله» یا «همبستگی جمعی» را شکل دادند که تأمل بر واقعیت‌های تجربه شده را ممکن ساختند.

برای تحلیل، با مرور دقیق یادداشت‌های میدانی، کدگذاری باز را آغاز کردم. سپس، کدها را در خوشه‌های بزرگ‌تر قرار دادم و کدهای متمرکز را ایجاد کردم (جدول شماره ۱). با پیروی از اصل کل‌گرایی در مردم‌شناسی، برخی تم‌ها و کدهای باز را به هم مرتبط ساختم تا درک جامعی از پدیده‌های اجتماعی در بحران به دست آید. این رویکرد، امکان شناسایی الگوهای اجتماعی و ارائه نقدهای سازنده را فراهم کرد.

1. Sangaramoorthy & Kroeger

2. Strauss & Corbin

3. Emerson

۴. یافته‌ها

کدهای باز و متمرکز به دست آمده در جدول شماره ۱ آمده است.

جدول شماره ۱: کدهای باز و متمرکز

کدهای متمرکز	کدهای باز
اشتراک و حمایت	ترس و نگرانی، رنج، جنبه غیرمادی مفاهیم فرهنگی، همبستگی، نوشتن رؤیت‌پذیری
نقد اجتماعی	جنسیت زلزله، زنان باردار، وظایف «مادری» نیازهای بهداشتی، قلدری خیره‌ای تحقیر تهیدستان، تجربه طبقاتی

۴-۱. اشتراک و حمایت

اولین شکل درگیری مردم‌شناختی در تقسیم‌بندی لاو و مری (۲۰۱۰: ۲۰۷)، نزدیک شدن به کردار پژوهشی مردم‌شناسی است. بدون این‌که بومیان جا و زندگی‌شان را در اختیار محقق مردم‌شناس قرار دهند و بدون این‌که او را از خطرات احتمالی محافظت کنند، انجام مردم‌نگاری میسر نخواهد بود. حالا مردم‌شناسی متعهد می‌خواهد هدیه متقابلی به افراد مورد مطالعه‌اش بدهد. من با شریک شدن در احساس ترس، حمایت کردن از همبستگی جمعی و ارائه تصویر درونی از خانه‌ها و انتشار آن‌ها در رسانه‌های اجتماعی به‌ویژه اینستاگرام، کوشیدم به‌طور گسترده‌ای امکان‌های اشتراک و حمایت را میسر سازم.

• لرزیدن دل: جنبه سوژکتیو زلزله

فراسوی جنبه مادی زلزله که خود را در تخریب‌های کالبدی نشان می‌دهد، جنبه‌های ذهنی نیز اهمیت دارند. لایه عمیق‌تر زیست واقعی در موقعیت بحران، با نزدیک شدن به اشخاص و درک حال آن‌ها در این لحظه‌ها میسر و ممکن می‌شود. مشاهدات زیر از چند محله، نشان‌گر بخشی از تجربه سوژکتیو مردم، با گذشت پنج روز از زلزله خوی است.

«قولاغیم پادیب» (گوشم منفجر شده). طرف چپ صورت مرد میان سالی که در میدان هواشناسی ورودی شهر خوی منتظر کمک ایستاده، از گیجگاه تا چانه کبود و سیاه شده است. «قره درویش و سایل و ثرمیلر» (به قره درویش و سایل نمی‌دن). دوازده بهمن ۱۴۰۱، پنج روز پس از زلزله، به جز تعمیرگاه‌ها و سوپرمارکت‌ها، کرکره سایر مغازه‌ها پایین است. اداره‌ها تعطیل‌اند. آن‌هایی که قوم‌و خویشی در سایر شهرها داشته‌اند رفته‌اند؛ و آن‌هایی که نداشته‌اند یا نگرانی‌های دیگری داشته‌اند، مانده‌اند و در خیابان‌های اصلی و کوچه‌ها و هر فضای باز دیگری چادر زده‌اند.

آن‌هایی که اصلاً قصدی برای ترک شهر ندارند، مردمان محله‌های حاشیه‌نشین و فرودست‌اند. «فقط چادر می‌خواهیم که از سرما نمیریم». از گوشه‌گوشه کوللیک‌خانه، زمین بایر وسط محله جمشیدآباد، دود از کنده‌ها بلند شده است «فقط ۲۰۰ هزار تومان داده‌ام که دیروز و انتی برایم هیزم بیاورد». تعدادی از خانوارها در چادرهای مسافرتی و تعدادی دیگر در چادرهای سفید هلال‌احمر و شمار دیگری سرگردان و بدون چادر و چشمانشان در انتظار است.

یکی از زن‌های جوان دنبالمان دوید. «پنج روزه که تو ماشین می‌خواهیم، چادر نمی‌دید؟» پسر نوجوانی کلید برداشت و ما را داخل خانه‌شان برد. اسباب و اثاثیه را وسط یک حیاط محقر ریخته‌اند. دیوارها و سقف‌ها ترک‌های شدیدی برداشته‌اند. به دیوار حمام دست کوبید. «باخ توکولور» (ببین، داره فرومی‌ریزه). دیشب و صبح زود هم، دو بار دیگر پس‌لرزه آمده است. بچه‌ها ما را به کوچه‌های انتهایی محله بردند، جایی که به زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها ختم می‌شود. چند تکه لوله پلاستیکی گاز به هم بست خورده‌اند تا به بخاری گازی داخل دو تا از چادرها برسند. توی یکی‌شان، پسر نوجوانی است که ترک تحصیل کرده و در دیگری، دختر نوجوانی که معلولیت ذهنی دارد.

به محله تهیدست دیگری رفتیم: زمین خورماسی. اینجا هم مردم چادر می‌خواهند و از نرسیدن کمک‌ها ناراحت‌اند. نگرانی‌ها نه فقط از نیازهای امروز، بلکه از وقایع دهشتناک آینده است. «دوزدو جوما گونو یئر بیزی ییه‌جک؟» (درسته که می‌گن جمعه زمین ما رو می‌خوره؟) داستان‌های پیش‌بینی زلزله بین مردم شیوع پیدا کرده است. گویا چند روز پیش ویدیویی بین مردم دست‌به‌دست شده بوده که داشته زلزله را پیشگویی می‌کرده است. پسرک‌ها با چشمان قلمبه‌شده در حیرت‌اند و از من می‌خواهند که بگویم آیا واقعاً این اخبار درست است یا نه. هوا دارد سردتر می‌شود. به گرمای آتشی پناه بردیم که پیرمرد و نوه‌اش کنار خیابان درست کرده‌اند. پیرمرد سیگار را به هیزم چسباند و روشنش کرد. «حاماما گئدنده انله‌بیر گیریم قبریمه» (وقتی می‌خوام برم حمام، فکر می‌کنم که دارم وارد قبرم می‌شم).

شدیدتر از ساختمان‌ها، این دل مردم بوده که لرزیده است. چیزی که از بیرون از سیمای خانه‌ها دیده می‌شود، گویای وحشت دنیای درون مردمان زلزله‌زده نیست. نگرانی از نرسیدن وسایل مورد نیاز، ترس از سرمای زمستان، تحت تسخیر شایعه‌های مربوط به زلزله ویرانگری در آینده بودن و تجربه دهشتناک از خانه‌ای که قبل از زلزله عادی بود، همگی نشانگر وضع روانی آسیب‌پذیر مردمان زلزله‌زده هستند.

هرچند پنج روز از زلزله گذشته بود، اما مردم همچنان به لحاظ ذهنی و روانی در وضعیت اورژانسی قرار داشتند. «قورخو» (ترس) جان بسیاری از افراد را می‌لرزاند. زلزله نه‌چندان قوی خوی، عمیق‌ترین شکاف را بر بدن‌ها و در سطحی غیرمادی گذاشته بود. این جنبه غیرمادی، تصویر واقعی‌تری بود که باید از خلال توصیف‌ها و صحنه‌های مردم‌نگارانه محقق، به دید مردمان خارج از بحرانی که دنبال‌کننده اخبار زلزله بودند، می‌رسید.

• رنج، مفاهیم فرهنگی و همبستگی جمعی

رنج کشیدن بشر، وقتی در مقیاسی گسترده صورت بگیرد، احساسات جمعی و نگرانی‌هایی را برمی‌انگیزد که می‌توانند نقش مؤثری در ساختن یا بازساختن جامعه ایفا کنند (ویلکینسون و کلایمن، ۲۰۱۶). حال اگر این رنج با بستگی‌های قومی نیز همراه گردد، شدت شور جمعی افزایش می‌یابد.

برگشتیم به طرف زمین بایر. طبق آماری که از قبل داشتیم، پوشک‌های بچه را پخش کردیم. لودرها دهان باز کرده‌اند و دارند آت‌و‌آشغال‌ها و نخاله‌ها را برمی‌دارند تا زمین صاف بشود. فعالین اجتماعی بومی به سرپرستی صدرا آقاسی قصد دارند امشب کمپی با حدود پنجاه چادر بزنند.

رفتیم تا گشتی در محله‌های دیگر شهر بزنیم. هوا تاریک شده است. پنجره‌های اندکی می‌بینم که نور چراغی از آن‌ها به چشم بخورد. شهر خلوت‌تر از صبحی شده که ما از تبریز به اینجا رسیدیم. دوباره برگشتیم به جمشیدآباد. کوللیک‌خانا در قعر تاریکی است. بیشتر مردما بیرون از چادرها دور آتش‌ها جمع شده‌اند. صدرا آقاسی و دوستانش، چادرهای کمپ را برپا کرده‌اند. سیم‌کشی‌ها دارند انجام می‌شوند تا برای هرکدام از چادرها یک بخاری برقی گذاشته شود. مرد جوانی از محله، مردم را به صف کرده و اسم‌نویسی برای تحویل چادر انجام می‌شود.

«اثل گوجو سئل گوجو». این مثل مشهور ترکی مردمان آذربایجان - که احتمالاً از تجربه

ایلیاتی‌ها نشست گرفته- به وضوح در زلزله خوی تجسم یافته است: «قدرت ایل مثل قدرت سیل است.»

از صبح که در گاراژ مهندس پاشازاده در خوی هستم، گروه‌گروه مردم از نقاط مختلف آذربایجان اقلام می‌آورند. نیسان‌ها و خاورها مواد غذایی و پوشاک و گرماساز خالی می‌کنند. به علاوه، افراد دیگری به تنهایی آمده‌اند تا نیروی میدانی ستاد باشند، در رسیدگی به وضعیت محله‌های مختلف شهر و روستاها.

مردمان آذربایجان نمی‌توانند تحمل کنند که هم‌وطنانشان در عذاب باشند. این شکل مهمی از مفهوم «غیرت» در مفاهیم فرهنگی آذربایجان است که در سطح جمعی عمل می‌کند: تصور همهٔ مردمانی که به یک زبان حرف می‌زنند، خاستگاه نیاکانی مشترک دارند و به مثابهٔ یک خانواده به یک سرزمین تعلق دارند. امروز ۱۲ بهمن ۱۴۰۱ که من در خوی هستم، در بازی بین تراکتور و فولاد، شعار «خوی باشین ساغ اولسین، آذربایجان وار اولسین» (سرت سلامت خوی، زنده باد آذربایجان) سر داده شد. این شکل از غیرت، سوگیری جنسیتی ندارد و هر کسی با هر جنسیت و طبقه‌ای را با یکدیگر متحد می‌سازد.

با وجود این که برخی به ابرازهای عاطفی صرف و منفعلانه‌ای همچون «خوی باشین ساغ اولسین» (خوی، سرت سلامت) در اینستاگرام بسنده کردند، دیگران بسیاری عملاً دست به کار شدند تا شعار «خوی آرخانداییخ» (خوی پشت و پناحت هستیم) را به واقعیت بدل سازند. در این پنج روزی که از زلزله گذشته، همه شاهد آن هستند که عامهٔ مردم، گروه‌های مختلف هنری، فعالین اجتماعی، خیرین، مهندسين و به‌ویژه هواداران تراکتور به سوی خوی شتافته‌اند تا رنجی را بکاهند. هر کدام از تجربه‌ها و از امکانات و ظرفیت‌هایشان استفاده می‌کنند تا دردی را دوا کنند.

«فرمان فرضی مولان» به عنوان چهرهٔ مشهور فکری و هنری آذربایجان، با استفاده از صفحهٔ اینستاگرام خودش و ایجاد شبکه‌ای قوی با فعالین و معتمدین محلی مثل مهندس پاشازاده، اطلاع‌رسانی و انبارگردانی وسیع و گسترده‌ای را شکل داده‌اند و عملیات عظیمی را در سراسر مناطق زلزله‌زده به پیش می‌برند. فعالین اجتماعی با تجربهٔ محلی هم مثل تیم صدرا آقاسی، ظرف یک روز کمپ‌ها و مینی کمپ‌هایی را در محلهٔ فرودست جمشیدآباد راه انداخته‌اند، یکی با ظرفیت ۴۰ و دیگری با ظرفیت ۱۰۰ چادر با کیفیت که به طور خاص جلوی کارهای خطرناکی مثل روشن کردن بخاری‌های گازی را می‌گیرد، با سیم‌کشی به داخل چادرها به منظور استفاده از بخاری برقی.

آذربایجانی‌ها تجربه زلزله ورزقان (مرداد ۱۳۹۱) را دارند و این بار سعی می‌کنند با انسجام و مدیریت بهتری این بحران را از سر بگذرانند. گرچه هنوز برخی از گروه‌ها مستقل عمل می‌کنند و وارد ستادهای مردمی گسترده نمی‌شوند، اما به نظر می‌رسد وضعیت در زلزله خوی بهتر شده است. مردی که باوجود تنگدستی برای ساختن چند دستشویی سیار به ستاد مردمی خوی اعلام آمادگی می‌کرد، گفت که در مقایسه با ورزقان، این بار «اینانج»، باور، مردم آذربایجان به هم زیاد شده است. از واکنش‌ها در فضای مجازی می‌بینم که آن‌ها اعتماد بیشتری هم به برخی از چهره‌های هنری و فرهنگی خود پیدا کرده‌اند. این وضعیت، نیروی عظیم اجتماعی پدید آورده است. چالش در این میان، هدایت درست این نیرو بر اساس تیم مدیریتی قوی است تا مبادا پیامدهای منفی برخاسته از ناهماهنگی و عدم نیازسنجی به بار آورد.

رنج‌های بشری به یاد افراد می‌اندازند که آن‌ها فراتر از «من»، «ما» هم هستند. درحالی‌که ممکن است در شرایط عادی، احساس و قدرت جمع را درک نکنیم، ولی در بحران‌ها می‌توانیم. «غیرت»، به عنوان یکی از مفاهیم کانونی در فرهنگ آذربایجان، قدرت جنباندن و بسیج گسترده‌ای دارد که آن را می‌توان در یاری گسترده برای زلزله‌زدگان خوی دید. اینجا جایی است که باید بتوانیم نیروی اجتماعی اقوام را کشف کنیم، نیرویی که در همبسته کردن آن‌ها نهفته است و می‌تواند برای بهبود سایر مسائل هم به کار بسته شود.

در این قسمت، کردار مردم‌شناسی متعهد از جانب پژوهشگر، به برجسته‌سازی جنبه مثبت نیرو و انرژی جمعی و مدیریت بهتر این بحران اختصاص پیدا کرده بود. در روزهای پس از زلزله، پیچ اینستاگرام من مورد بازدید بیش از دو سه هزار نفری قرار می‌گرفت که پیگیر وضعیت بودند. من جنبه همبسته‌ساز هویت قومی را در صفحه اینستاگرامم تحلیل می‌کردم، آن را می‌ستودم و خبرهای لازم برای پیوستن به این جریان جمعی را باز نشر می‌کردم.

• «وار یوخ»: نوشتن و رؤیت‌پذیر کردن

نشان دادن مسائل مهم از بحران، می‌تواند نقش حمایتگر مردم‌شناس متعهد باشد. رؤیت‌پذیری چیزها یا قلمروهایی که برای بیرونی‌ان قابل دیده‌شدن نیستند، کرداری بود که من می‌کوشیدم آن را از خلال انتشار روزانه یادداشت‌های میدانی انجام دهم.

مردم روستای «وار» جمع شده‌اند تا بچه‌هایشان را در حال نقاشی بر روی فوم بزرگ و سفیدی ببینند که پهن زمین شده است. در طرف دیگر، مرد و زن بازیگری در حال اجرای نمایش برای کودکانی هستند که دورشان حلقه زده‌اند «اوشاقلاریمیز قورخموشدیلار، بئرشه اولاندا قیشقیریدیلار» (بچه‌هایمان خیلی ترسیده بودند، یک چیزی که می‌شد جیغ می‌کشیدند).

پریروز که پنجمین روز و امروز که هفتمین روز از زلزله هست، بازهم سه چهار باری پس‌لرزه آمده است. اضطراب به دل‌ها ریخته شده است. اما اضطراب اصلی، در پشت این صحنه‌های نقاشی و نمایش، در درون سینه‌های مردانی است که خانه‌هایشان ویران شده است. یکی از مردان جوان روستا من را بُرد تا خانه‌اش را ببینم.

طویله فرو ریخته بود. تیرک‌های چوبی سقف، همه روی زمین برپشته‌ای از آجرها افتاده بودند، «آن شب حیوان‌ها را از زیر آوار کشیدیم بیرون، هنوز بدن‌هایشان زخمی است». اما خانه سَر جایش بود. «به ظاهر که نگاه می‌کنی می‌گویی چیزی نشده که. ولی بیا ببین چه بلایی سَر من آمده.» گویی که خانه‌ها ریشه برداشته باشند، ترک‌ها به‌طور مویرگی بدن آجرها را پیموده‌اند و جا به جا چندتایی را به بیرون پرت کرده‌اند. لوله گاز خم شده و روی زمین افتاده است. یکی از ستون‌های ایوان چوبی نقش زمین شده است «امسال برای من نحس‌ترین سال است. پدرم را از دست دادم. الآن هم زنم حامله است. یک خانه‌ای برای خودم ساخته بودم و حالا نمی‌دانم چه کنم».

آن چیزی که در انتقال وضعیت واقعی قدرت تخریبی زلزله دیده نشده، نه بیرون بلکه داخل خانه‌هاست. این که تعداد خانه‌هایی که به‌طور کامل ریزش کرده‌اند بسیار کم است، هم مسئولین و هم مردم عادی را به این فکر می‌اندازد که تخریب آن‌چنان هم زیاد نبوده است. اما وقتی به داخل همین خانه‌هایی که در ظاهر ستون‌ها و دیوارهایشان سَر جایشان هستند بروید، می‌بینید که شکاف‌هایی کمر دیوارها و سقف‌ها و سنگ‌ها را دریده است. دیوارها از محل اتصال به سقف‌ها جدا شده‌اند، دیوارهایی هستند که خم شده‌اند ولی هنوز نیفتاده‌اند و دیوارهایی آن‌قدر سست شده‌اند که با فشار یک دست فرومی‌ریزند. هر کس تیرکی چوبی داشته حائل کرده که دیوار نیافتد:

«آقای مهندس! فقط زود عکس بگیر بریم، ممکنه بریزه».

بسیاری از روستاییان چادرها را وسط حیات‌ها برافراشته‌اند. به خانه دیگری رفتیم، «برای ۳۲ نفر عائله دو تا چادر داده‌اند». و خانه‌ای دیگر، «این برادرم هست. نمی‌تواند کار کند. یک دختر و پسر هم دارد. پیش خودم نگهش می‌دارم».

زلزله ۵/۹ ریشتری نه خیلی سهمگین بوده که سیمایی از ویرانی بر جای گذارد و نه خیلی ضعیف بوده که آسیب جدی نزند. ترک‌های عمیقی به دیوارها و سقف‌های خانه‌ها انداخته و صحنه‌ای که به جای گذاشته فریبنده است. یک پس‌لرزه شدید کافی است تا این ترک‌ها، خانه‌ها را فروبریزند.

«بنیاد مسکن آمد و لیست برداشت، می‌گوید اینجا تعمیری است. تو رو خدا ببین تو می‌تونی جرئت کنی و یک ساعت اینجا بنشین، چه رسد به این که شب زیرش بخوابی؟» برگشتیم. دکتر چند کارتن دارو آورده و در گوشه‌ای دیگر دارد به بیمارهای سرپایی رسیدگی می‌کند:

- من دو تا بچه دارم «بوغازی آغریز» (گلوش درد می‌کند)

- «منیمکین سویوخ ویریب» (بچه من رو سرما زده)

- دخترم چهار سال داره، تب داره

- این برای چرکه، خلط‌آوره

- «فیشار داواسی وار؟» (داروی فشار دارید؟)

- دخترم دندان‌هاش عفونت می‌کند

دستش بر گردن دخترکی مریض بود. دندان‌های زرد دخترک که لبخند وارونده‌ای بر پهنای صورتش کش رفته بود، همگی به‌طور ردیفی کج شده بودند. پشت سر ما یک مرد معلول ذهنی دیگری هم هست، او هم با دندان‌هایی کجکی حول آتش دارد با همه شوخی می‌کند.

- پانسمان دارید؟ من پایم خونریزی کرده.

گروه نمایش با بچه‌ها «بشین پاشو» بازی می‌کند و جایزه می‌دهد. من با مردان روستایی گرم صحبت هستم. تعداد خانوارهای روستای وار را پرسیدم: حدود ۶۵۰۰ نفر جمعیت و حدود ۱۵۰۰ خانوار. گفتند که بیش از ۹۰ درصد خانه‌ها همین وضعیتی را دارند که به من نشان دادند «دست مردم آذربایجان درد نکه که خوراک می‌آورند، ولی مشکل اصلی ما خانه‌هایمان هستند».

چادرهای هلال احمر فعلاً توانسته اسکان موقت شمار نسبتاً زیادی را حل کند. کمک‌های مردمی که به‌طور گسترده‌ای در حال ارسال است، خوراک روزانه را تأمین می‌کند و ستادهای مردمی در حال تقویت اساسی اسکان موقت با تأمین چادر بیشتر، پتو، بخاری برقی و لوازم بهداشتی هستند. اما این کمک‌ها قدرت بازسازی اساسی خانه‌ها را نخواهند داشت،

وظیفه‌ای که برگردن دولت است. مردم روستا دلشان قرص نیست و نمی‌دانند که آیا دولت برنامه مشخصی برای بازسازی خانه‌هایشان دارد یا نه. فعلاً که با گذشت هفت روز از زلزله برنامه معینی اعلام نشده است.

صبح که رسیدیم، مردمان روستا ما را میهمان پنبیر و ماست طبیعی خودشان کردند. برایمان چای آوردند؛ «درسته وضعمون این طوری شده، ولی چیزی برای ناهار پیدا می‌کنیم، بمونید». باید به روستای دیگری می‌رفتیم. «وار»، در ترکی به معنای «هست» و «داشتن» است و متضادش «یوخ» به معنای نیستی و نداشتنی که حالا مصداقش را در عواقب زلزله پیدا کرده است. این روزها هر وقت که اسم روستا را صدا می‌کنیم، از این نام تعجب می‌کنیم و من یاد دایی‌ام افتادم که شب پس از مرگ پدرم گفت: از قدیم گفته‌اند «بترگون واریمیش بترگون یوخوموش» (یک روزی بود، یک روزی نبود).

نوشتار مردم‌نگارانه وقتی به کار انتقال صحنه‌های واقعی از زندگی روزمره و لحظه‌های بحرانی مثل زلزله می‌آید، می‌تواند به دیدن و مشاهده پذیر کردن چیزها و شاهد شدن بر وقایعی کمک کند که معمولاً رؤیت پذیر نیستند. همچنین، این نوشتار می‌تواند تصحیح‌کننده تصاویری باشد که از طریق رسانه‌ها منتشر می‌شوند و بیانگر حقایق کامل نیستند. من کوشیده بودم تا علاوه بر فضاهای بیرون از خانه‌ها، دوربین مردم‌نگارانه‌ام را به درون خانه‌ها هم ببرم تا نشان دهم که برخلاف تصویر رواج یافته در مورد تأثیر اندک زلزله، خانه‌ها از درون ترکیده‌اند.

۲-۴. نقد اجتماعی

نقد اجتماعی در گسترده‌ترین معنای خود به کار مردم‌شناختی‌ای برمی‌گردد که از روش‌ها و نظریه‌های خود برای افشای روابط قدرت و ساختارهای نابرابری استفاده می‌کند (لاو و مری، ۲۰۱۰: ۲۰۸). در زلزله خود، نقد اجتماعی را در سه مسئله جنسیت، طبقه و اقدام خیریه‌ای انجام دادم و کوشیدم آگاهی اجتماعی گسترده‌ای در این خصوص صورت بگیرد.

• جنسیت زلزله: توجه به زیست زنانه

آیا زلزله هم می‌تواند همچون بسیاری از امور بشری، جنسیت‌بردار باشد؟ با شش مشاهده و صحنه‌های کوچک مردم‌نگارانه، جنبه‌هایی از «جنسیت زلزله» را نشان خواهیم داد:

۱. نایلون آبی را باز کردم و آیدین شروع کرد به پُر کردن وسایل لازم برای یکی از خانواده‌هایی که در محله‌ای تهیدست شناسایی کرده بود. دو تا شیر خشک پایین نایلون، رویشان سه بسته پوشک شماره ۴ و روی آن‌ها هم سه بسته نوار بهداشتی. دست که بُردم برای گره زدن نایلون، جلویم را گرفت. نایلون را باز کرد و نوارهای بهداشتی را گذاشت ته.

هوا تازه تاریک شده است و چادرها در همه‌مُ شام‌اند. آیدین از پستی بلندی‌ها می‌رود و از بالای نخاله‌ها می‌پرد. به ته این زمین بایر رسیدیم. پشت سر ما، خانه‌هایی هستند که چهارده روز است از زندگی خالی شده‌اند، ساکت و سرد. زن جوان لاغراندازی، چادربه‌سر، آمد. «پنج ماهشه، فتق داره». تا برسیم به کمپ، آیدین به من گفته بود که شوهرش زندانی است. دکتر گفته بود که به خاطر فتق، باید پوشک بزرگ ببندند تا بچه اذیت نشود. در راه برگشت به انبار ستاد مردمی، آیدین که ذهنش هنوز درگیر داستان خانواده بود، فکرهايش را از خط گيجگاهش به اين طرف و آن طرف پینگ‌پنگ کرد. بعد، به سرعت ماشین را زد کنار و زنگ زد. صدای آن طرف خط را می‌شنیدم: «دکتر گفته باید آزمایش بشه تا معلوم بشه که کی باید عمل بشه. ببخشید من خجالت می‌کشم، از خدا پنهون نيست از شما چه پنهون، ولی پول نداشتم ببريم آزمایش». هزینه‌اش؟ «نمی‌دونم شاید ۲۰۰-۳۰۰ هزار تومن».

۲. سیزدهمین روز پس از زلزله. سه و نیم شب. این چند روز، برف‌های سبکی به زمین نشستند و آب شدند. اما حالا چاله‌های کوچک آب، روی آسفالت‌ها یخ‌بسته‌اند. مثل شب‌های گذشته، ماشین‌های ستاد مردمی در حال گشت شبانه‌اند. شب و تنهایی. صدرا می‌گوید در شب بیشتر معلوم می‌شود که چه کسی چادر دارد و چه کسی توی ماشین می‌خوابد.

رسیدیم به یک سه‌راهی؛ جایی که با خانواده‌ای قرار گذاشته بودیم که چادر و بخاری نداشتند. روپرویمان چشم‌انداز وسیعی از چادرها روی زمین‌های بزرگ خاکی به خواب رفته‌اند. بچه‌ها نیامدند. به عقب که نگاه کردیم دیدم که ماشین‌های عقبی ما متوقف شده‌اند. چراغ قرمز و آبی پلیس، این فضای دراندشت و ساکت را نورانی کرده است. درجه‌دار پس از گرفتن شماره موبایل سرپرست تیم، اجازه داد که به کارمان ادامه دهیم. بالاخره خانواده‌ای که منتظرش بودیم آمد. زنی باردار از شدت سرما خودش را توی صندلی طرف شاگرد جمع کرده و پتویی را روی خودش کشیده است. بچه‌ای کوچک در صندلی عقب است. مرد جوانی پیاده شد، «این بخاری جنسش خوبه، فوت می‌کنه، طرز استفاده‌اش رو از توش بخونین».

۳. در این روزهای سرد، در این روزها که اغلب خوراکی خشک پخش می‌شود، خیلی‌ها غذای گرم هوس می‌کنند. زنی میان‌سال جلوی چادر، دستی زده به زیر کتف، نشسته روی لباس‌های دست‌دومی که این روزها زیاد پخش می‌شوند و قابلمه‌ای روی پیک‌نیک گذاشته

است. دو استکان پیش پایش روی دو آجر نشسته‌اند، یکی پُرویکی خالی. محو نزاعی است که چند چادر دورتر شعله‌ور شده است، بین عده‌ای که می‌گویند غذایی که دیشب توزیع شده به آن‌ها نرسیده و مردی جوان که می‌گوید به همه چادرها داده‌اند. «ببین، این طوری چادر رو تگون می‌دادن، اگر کسی توی چادر بود بهش می‌دادند. قسم خورده بودند به آن‌هایی بدهند که توی چادر هستند».

۴. در محله‌های تهیدست و روستاها که کمپ‌ها و چادرها در زمین‌های خاکی برپاشده‌اند، باد و برف به سرعت لباس‌ها را هر روز به گرد و خاک و گل می‌نشانند. در شرایطی که بازگشت به خانه‌ها برای شستن لباس‌ها توأم با وحشت پس‌لرزه‌هاست، زن‌ها گاه مجبور می‌شوند با ترس و لرز ریسک رفتن به خانه را به جان بخرند و اگر نتوانستند در گوشه و کناری در نزدیکی کمپ لباس‌ها را بشویند.

۵. همه در خوی به قول خودشان «خوف» کرده‌اند. پیشگویی‌ها و شیوع شایعات از یک طرف و شروع مجدد پس‌لرزه‌ها بعد از چند روز از طرف دیگر، این خوف را هر دم بیشتر می‌کند. زنان که مسئولیت مراقبت از کودکان را دارند بیشتر می‌ترسند. این دوران پُر از اضطراب و ابهام، به‌طور خاص در مورد زنان باردار، تجربه ترس را به جنین هم منتقل می‌کند. این یکی از پیامدهای بیولوژیک زلزله است که خود را در بلندمدت نشان خواهد داد.

۶. در پنج روز از حضورم، فعالیت دو ستاد مردمی را از نزدیک مشاهده کردم. نیروهای فعال در امداد رسانی‌ها، چه مردمی و چه هلال احمر، عمدتاً مرد بودند. بالین وجود، زنانی هم بودند که گاه می‌آمدند و آن‌ها بودند که با بچه‌ها و زن‌ها ارتباط عمیق‌تری می‌گرفتند. آیلار یکی از آن‌ها بود. خسته از دو روز مداوم بازی و جیغ و داد با بچه‌ها در کمپ‌ها، از پشت تلفن با صدای گرفته به من توضیح داد، «با موارد متعددی از پیرودی نامنظم و طولانی مدت روبه‌رو شدم» و «عفونت‌ها و فجایع بهداشتی دیگر» را اضافه کرد.

نوشتار مردم‌شناختی مثل هر ژانر دیگر از علوم انسانی، مستعد سوگیری جنسیتی پژوهشگر است؛ چیزی که منجر به ندیدن مسائل جنسیت دیگر می‌شود. من هم واهمه داشتم که در مورد زلزله خوی گرفتار این سوگیری شده باشم. دو جا نسبت به تجربه متفاوت زنان از زلزله حساس شدم. اولی، وقتی بود که بحث کوتاهی در یکی از کمپ‌ها بین دو نفر از داوطلبان مرد درگرفت. «زن‌ها از این که نوار بهداشتی را از دست مرد بگیرند خجالت می‌کشند». و دیگری جواب داد، «درسته، باید از این به بعد حداقل بذاریم توی نایلون سیاه»؛ دومی، در صحنه مربوط به ماشین خاوری بود که برای پخش خوراک و لوازم وارد محله‌ای تهیدست شد.

مردم هجوم بُرده بودند. کنار سه مرد دیگر تکیه داده بودم به دیوار و محو تماشای وضع رقت‌باری بودم که نوعی قلدری خیره‌ای باعث آن شده بود: به جای این‌که اقلام بر اساس نیاز، از طریق معتمدین محلی و با حفظ حرمت زلزله‌زدگان پخش شود، از توری تریلی نایلون پتو در هوا فرفره شده بود، بسته قند پرت می‌شد و آن پایین، مردم به جان هم افتاده بودند. شمار دیگری در پشت این صحنه سری از سر تأسف تکان می‌دادند. یکی از مردها که موفق شده بود یک بطری روغن بگیرد، چانه‌اش را به طرف ازدحام جمعیت در پشت خاور نشانه رفت، «چرا اون زن‌ها آمده‌اند به میان مردها؟» رفت. ولی زود برگشت. یک‌بار دیگر هم حرفش را تکرار کرد.

زنان به عنوان یک گروه اجتماعی، زلزله را به طور متفاوتی از مردان تجربه می‌کنند. الگوهای فرهنگی مربوط به حضور زنان در روابط اجتماعی، تقسیم کار جنسیتی، ویژگی‌های بدن زنانه، سبک زندگی و تعلق طبقاتی آن‌ها، از مهم‌ترین پدیده‌های جمعی بود که ریشتر اثرات زلزله را برای زنان بالا می‌برد. در پنج روز حضورم در محله‌ها و روستاهای خوی، دختران جوان کمی را دیدم که بیرون از چادر باشند، پرسی‌ای بزنند، هوایی عوض بکنند و امکان بیشتری پیدا کنند تا به اصطلاح صدای بیشتری در این بحران داشته باشند و توجهات بیشتری را نسبت به مردان به خود معطوف کنند. با محدود کردن زن‌ها به قلمرو خصوصی و مردها به قلمرو عمومی، زن‌ها مجبورند ساعات زیادی را در چادرها سر کنند که تحملش برای ما مردها دشوار است: کوچک، تنگ و خفه.

توزیع نابرابر مسئولیت‌های نقش‌های مادری و پدری، زن‌ها را واداشته تا در بحران زلزله، علاوه بر فشارهای روانی عمومی، نگرانی‌های مربوط به پختن غذا و مراقبت از کودکان و رسیدگی به شوهران را هم در خود انبار کنند، در این وضعیت ترس از پس‌لرزه‌ها، کمپ‌های پراز تنش، چادرهای تنگ و امکانات محدود.

بدن‌های زنانه، زلزله را متفاوت از بدن‌های مردانه تجربه می‌کنند. زنان باردار که خودشان و جنین نیاز به مراقبت بیشتری دارند، در وضعیت آسیب‌پذیری بالایی قرار گرفته بودند. خوشبختانه یکی از ستادهای مردمی اخیراً کمپ مختص زنان باردار را راه‌اندازی کرد. همچنین، زنان که معمولاً در دوران پریودی با نوسانات خلق‌و‌خو مواجه می‌شوند، حالا در وضعیت پُراسترس ناشی از وحشت زلزله و فشارهای زندگی در چادرها و کمپ‌ها، با دسترسی نامطمئن به نوار بهداشتی، ترس از رفتن به دستشویی سقف‌دار و محیط غیربهداشتی مستعد انواع عفونت‌ها در کمپ‌ها مواجه‌اند. بر بالای سر این‌ها، شرم فرهنگی مرتبط با پریودی، وضعیت را بدتر هم می‌کند.

همه مواردی که گفتم در مورد زنانی صدق می‌کند که در خانواده‌هایی زندگی می‌کنند که نتوانستند از خوی فرار کنند، یعنی تهیدستان و روستایی‌ها. از نخستین ساعات زلزله، شهرهای خوی و پره به سرعت تخلیه شدند. آن‌هایی که این شهرها را در لحظات اولیه پس از وقوع زلزله در ۸ بهمن تجربه کرده‌اند، از سکوتی خوفناک حرف می‌زنند. ریشتر هر نوع تبعیضی در وضعیت‌های عادی علیه یک گروه اجتماعی، در وضعیت‌های غیرعادی مثل زلزله بیشتر می‌شود. شکافی که پیکره جامعه را به طور تبعیض آمیزی به دو گروه بیشتر برخوردار و کم‌تر برخوردار تقسیم کرده، در بحران‌ها عمیق‌تر می‌شود. طبقات متوسط و مرفه به واسطه توانایی مالی و آسودگی خیال به شهرهای دیگری همچون ارومیه، تبریز و تهران رفته بودند. شهرهای خالی از سکنه مانده بودند و مردمان ساکن در محله‌های حاشیه‌نشین. حاشیه‌نشینان به تنها دارایی‌شان یعنی خانه‌ها وابسته بودند: یا نگران به یغمارفتن اسباب‌شان بودند یا جایی برای رفتن نداشتند. زنان طبقات بالای شهرنشین از دور و در جایی امن منتظرند تا پس از پایان یافتن قطعی پس‌لرزه‌ها بازگردند.

زنان روستایی هم نتوانسته بودند مثل زنان شهرنشین از فشارهای پس‌لرزه خلاص بشوند، چون مثل مردهایشان نمی‌توانستند حیوانات و زمین‌هایشان را رها کنند. با وجود این که برخی از روستایی‌ها مرفه‌تر از حاشیه‌نشینان بودند، اما وضعیت برای زنان در روستاها دشوارتر است، چون شدت تخریب خانه‌ها زیاد بود و این مدت زمان اسکان در چادرها و مشکلات همراه با آن را تا زمان بازسازی کامل بیشتر خواهد کرد.

در این بحران، باید به زنان فقیر با همسران غایب یا دارای فرزندان بیمار توجه کنیم. جای آن بود که نهادهایی مثل بهزیستی و کمیته امداد نسبت به امداد رسانی خاص به آن‌ها اقدام می‌کرد. بازهم خوشبختانه در برخی از ستادهای مردمی به تعدادی از این دست خانواده‌های آسیب‌پذیر توجهاتی می‌شد.

به طور کلی، امداد رسانی‌ها در بسیاری از موارد نسبت به مسائل جنسیتی کور بودند. حساسیت به زنان و بدن‌های زنانه در این امداد رسانی‌ها کم‌تر مورد توجه قرار گرفت. اگر ترک شهرها به این حد وسیع رخ نمی‌داد، زنان خویی فعال در برخی از سازمان‌های مردم‌نهاد (NGOs) می‌توانستند بافت فرهنگ محلی مرتبط با زنان و مسائل اجتماعی آن‌ها را به مرکز توجه بیاورند. این باعث می‌شد تا ستادها و داوطلبان مردمی و هلال احمر که بسیاری‌شان غیربومی بودند، در محله‌های شهری و روستاها و نیز در میان مناطق ترک‌نشین و کردنشین با آگاهی بیشتری از فرهنگ‌های بومی و محلی عمل کنند.

• تجربه طبقاتی زلزله: قلدری خیریه‌ای و تحقیر تهیدستان

دیدیم که چگونه زلزله روی یک محور نابرابری یعنی جنسیت استوار شد و شدت تأثیرات مخرب آن افزایش یافت. آیا طبقه هم می‌تواند آن محور دیگری از نابرابری باشد که بر نوع تجربه زیسته افراد از این بحران تأثیر گذارد؟

کمپ با صد چادر در فضای زمین بایری در این محله حاشیه نشین بنا شد. فعالان اجتماعی با همکاری مردمان محلی و مأموران اداره برق، به چادرهایی مقاوم‌تر از چادرهای مسافرتی سیم‌کشی کردند. یکی از بومیان معتمد اسم‌نویسی کرد و چادرها تحویل شد. به هر یک از چادرها، سه‌راهی، بخاری برقی و پتو داده شد. نورافکن‌ها نصب شدند. تعدادی از خانوارها هنوز چادر ندارند. با آمدن هر ماشین شناسی بلند و غریبه‌ای سراغ چادر را می‌گیرند.

این دومین باری است که به این محله می‌آیم. باد نسبت به دو روز قبل شدیدتر شده است. چادرها پشت گردوخاک گم شده‌اند. زندگی جمعی تازه‌ای در این کمپ شکل گرفته است. این مردمان فقیر که سال‌هاست در همسایگی باهم در کوچه‌های مختلف این محله زندگی می‌کرده‌اند، حالا هفت روز است که در چادرهایی چسبیده به هم روزگار پسا‌زلزله را سر می‌کنند. چادرها در چهار ردیف روی خاک سرد نشسته‌اند. چند خانوار دیگر در گوشه کنار این زمین بزرگ در چادرهای هلال‌احمر پناه گرفته‌اند. برخی ماشین‌هایشان را هم کنار چادر گذاشته‌اند تا جای خواب مردها بشود. برخی دیگر، از خانه‌هایشان به چادرها گازکشی کرده‌اند. برگردیم به کمپ. پشت چادرها نخاله‌هایی است که با صاف کردن زمین روی هم کپه شده‌اند. مصرف خوراکی‌ها، آشغال‌ها را روزبه‌روز بیشتر می‌کند و این‌ها به نخاله‌های قبلی اضافه می‌شوند.

سرما بیش از آن حدی است که چادرها و پتوها و بخاری‌های برقی بتوانند یارایش بشوند. یکی روی چادر نایلون کشیده است و دیگری، پتو. «ما بزرگ‌ترها یک‌جوری تحمل می‌کنیم اما بچه‌ها طاقت ندارند». پزشکی که از تبریز همراه ما آمده با یک نایلون داروهای مربوط به سرماخوردگی کودکان بین چادرها می‌گردد. سرها، گلوها و سینه‌های شمار زیادی از نوزادها و کودکان درد می‌کنند. دارو تمام شد. دکتر پشت دوربین خبرگزاری آذرانجمن ایستاده و در باد حرف می‌زند: «نیاز زیاد به آنتی‌بیوتیک‌های کودکان، شربت‌های مسکن و قطره‌های استامینوفن هست». در مورد وضعیت امداد رسانی پزشکی ادامه می‌دهد، «ما که امروز هیچ مرکز درمانی اینجا ندیدیم که ارائه خدمت کند».

خیابانی که بین کمپ و بافت محله قرار گرفته، مدام شلوغ می‌شود. زنی که خودش را محکم

میان جلیقه‌ای کاموایی گرفته به زن دیگری که از چادرش کله کشیده نزدیک می‌شود، «قاج، چورک و ثریلر» (بدو دارند نان می‌دهند). آن طرف، ازدحامی پشت یک نیسان آبی شکل گرفته است. مرد جوانی چند بسته بیسکویت کنجدی دست گرفته و دارد بین مردم پخش می‌کند. اینجا، برخلاف روستاها، مردم به کاری مشغول نیستند. زن‌ها بیشتر توی چادرها هستند، مشغول رسیدگی به بچه‌ها و غذا. مردها سرگردان می‌پلکنند، کنده‌ای پیدا می‌کنند برای درست کردن آتش، دور هم جمع می‌شوند و منتظرند که کمک‌ها از راه برسند.

داشتیم در کمپ پرسه می‌زدیم که صدای همه‌همه‌ای از دوردست حواسم را پرت کرد. ماشین خاور از خیابان اصلی پیچید توی یکی از کوچه‌ها و ایستاد. جمعیت عظیمی پشت ماشین جمع شد. می‌گویند از یامچی آمده است. ازدحام هر دم بیشتر می‌شود. چند مرد از تریلی کله کشیده‌اند، «بروید به چادرهایتان». هیچ‌کس نرفت. خاور دنده عقب به طرف کمپ آمد. مردم قدری متفرق شدند. دوباره برگشت به کوچه. بازهم ازدحام.

مردانی که ما فقط سر و دستشان را می‌بینیم دارند داد می‌زنند، «ما امروز به چهار روستا داده‌ایم هیچ کدام این طوری نکردند.» شمار دیگری از مردم که دور از جمعیت ازدحام‌کننده ایستاده‌اند، بر این وضعیت با احساس عمیقی از شرمندگی افسوس می‌خورند، «کاش برود. گفتیم که برود.» هنوز چیزی از این تریلی بیرون کشیده نشده است. مردم همدیگر را هل می‌دهند تا جلوتر بروند. چند نفر از میان جمعیت داد می‌زنند، «آقا به چادرها بده»، راست می‌گویند. آن‌هایی که خجالت می‌کشند دورتر ایستاده‌اند و سرشان را آونگ کرده‌اند، «بین به چه وضعی افتاده‌ایم».

بیشتر از ۲۰ دقیقه است که این وضعیت درماندگی ادامه دارد. حوصله‌ام سر رفت. برگشتم به طرف کمپ. بازهم صدای مردم بالا رفت. حالا از دور نایلون‌های بزرگ لباس را می‌بینم که توسط آدم‌هایی که توی تریلی هستند فرفره می‌شوند به هوا تا به کدام دستی برسد. مردم به جان هم افتاده‌اند. دوربین را بالا گرفتم. راننده ماشین سمندی که برای کمک آمده و دارد از پشت جمعیت عبور می‌کند به من تندی کرد: «آقا نگیر، آبرویمان می‌رود».

بسته‌های قند را بیرون کشیدند. دست‌های نیاز بر فراز جمعیت بلند شده‌اند؛ تا قسمت کدام دست بشود. قند را پرتاب کرد. نایلون قند در گیرودار و جنگ دست‌ها پاره شد و روی زمین ریخت. نایلون مردی که بسته قند سالمی را نصیب خودش کرده بود، وقتی داشت خودش را از میانه جمعیت خلاص می‌کرد پاره شد و قندها زیر پاها له شدند. من و پیرمردی پشت خوابانده‌ایم به دیوار کوچه و این صحنه جدال را تماشا می‌کنیم، «اینجا وحشی خانه است».

مخالفت کردم، «چرا این خاور با این همه وسایل آمده به این محله با این همه جمعیت.» جواب داد، «نه. اون چه گناهی داره. تقصیر مردمه.» گفتم، «یک وقت دیگری بیاید. شب بیاید. با ماشین کوچکی بیاید. به چادرها بدهد.»

دوباره برگشتم به کمپ. با دوستان نوجوانم قدم می‌زنیم، «من درس نخوندم. تعمیرگاه کار می‌کنم.» بازهم صدای همهمه. مردی که به تازگی از زنش جدا شده، من را کشاند به چادرش، «بین، من حتی یک پتو هم ندارم. اما هیچ وقت نمی‌روم آنجا خودم را خوار و خفیف کنم.» چادر خالی است، فقط یک بسته نان و یک بخاری برقی کوچک.

جدال آن بیرون همچنان ادامه دارد. حالا دارند پتوها را پرتاب می‌کنند. من در میان جمع دیگری از مردها که دورتر ایستاده‌اند بحث می‌کنیم. «ما بی فرهنگ هستیم.» بازهم من مخالفت کردم. صبر مردم لبریز شده است. چند مرد جوان و یک پیرمرد دارند از تریلی بالا می‌روند. خودشان را آویزان کرده‌اند به ماشین. نوبت رسیده به نایلون‌های کوچک برنج و روغن‌های مایع. مردم کنار من ناراحت هستند، «چرا این طوری می‌کنند، مثل حیوان.» مرد دیگری از راه رسید، «چرا زن‌ها قاطی مردها شده‌اند.» بالاخره پیرمرد خودش را رساند بالا و نشست. یک کارتن مواد غذایی نصیبش شد. کارتن را محکم به آغوش گرفت.

زلزله همه را به یکسان تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. طبقات مرفه خوی آن قدر توان مالی دارند که بتوانند شهر را برای مدتی طولانی ترک کنند. برایشان اهمیتی ندارد که خانه و اسبابشان به کلی از بین برود. طبقات متوسط کارمند هم نگران تعطیلی اداره‌هایشان نیستند چون حقوقشان سر ماه واریز خواهد شد. روستاییان هم حیوان و زمینی دارند که بتوانند مدتی بخورند و نمیرند. اما طبقات پایین و طبقات زیرپایین شهرنشین، به کار یدی و روزمزد وابسته‌اند. اعضای این طبقه، همان‌هایی هستند که نتوانسته‌اند از شهر بروند. نه توان مالی برای رفتن به جای دیگر دارند و نه اگر خیرین پیشنهاد اسکان در شهرهای دیگر را بهشان داده‌اند دل آن را که از دارایی‌هایی خُردشان دل بکنند. پریروز بهم می‌گفتند که «دزدها و معتادها می‌ریزند توی خانه‌های خالی.» تعطیلی شهر، اصلی‌ترین صدمه را به مشاغل کارگری زده است و مردمان این محله بیشتر از سایر طبقات ضرر می‌بینند. برای همین، بیشتر از سایر زلزله‌زده‌ها نیازمندتر می‌شوند. دست‌های نیازمند بلند شده بر پشت خاور و نزاع برای یک بسته قند یا یک پتو در این وضعیت طبقاتی قابل فهم است. مردمان تهیدست بیش از سایرین نگران هستند، نگران روزهای بعد که اگر وضع به همین منوال پیش برود، پس‌لرزه‌ها بازهم بیایند، خانه‌ها تعمیر یا بازسازی نشوند و تعطیلی همچنان ادامه

داشته باشد، چگونه معیشتشان را تأمین خواهند کرد؟ تنها راه باقیمانده، شتافتن به سوی هر ماشین بزرگی است که وارد محله می شود. این، وضعیت اضطراری است که مردم را به جان هم می اندازد.

جامعه جدیدی که در کمپ و در چادرنشینی در زمین های خاکی شکل گرفته، غرق در شوک است. جامعه ای که در آن، درآمد روزانه بخور نمیر هم قطع شده، لرزهای سرمای شب و روز را می چشد، بدن های پیچیده در گرد و خاک، خانواده های پُر جمعیت چپیده در فضای کوچک و خفه کننده چادرها، خاطره خانه ای که صدمه ای اساسی دیده، جامعه ای است عصبی، بی قرار و نومید؛ جامعه ای مستعد تلاطم و آشفتگی. کوچک ترین جرقه ای می تواند به دعوایی بزرگ تبدیل شود. و شد.

این بار هیاهوی یک درگیری از میان چادرهای کمپ، من را از آن سوی محله به طرف خودش کشاند. زن جوانی که چادرش را سفت به کمرش بسته بود هوار می کشید، «ایاغین قویوب اوشاغین باشینا» (پایش را گذاشته روی سر بچه ام). مردم از یک طرف جلودار زن و شوهری جوان شده بودند و از طرف دیگر دست های پیرمرد را گرفته بودند. از وسط چادرهای چسبیده به همی گذشتم که بعداً فهمیدم دعوا دقیقاً بر سر همین بوده است. رفتم به میانداری. فوران بی مهابای خشم از بازوهای من و مردان دیگر بسی بیشتر بود. کمپ به هم ریخت. پسر پیرمرد که تازه متوجه شده بود، یورش برد به طرف زن و شوهر جوان. مردم نگذاشتند. با هر فحشی، خون هر دو طرف به جوش می آمد. پیرمرد مشت محکمی به جناغ پسرش کوبید و هلش داد که خودش را قاطی معرکه نکند، «من چه کار کنم. همه چادرها به هم چسبیده اند.» مردم تنش را آرام کردند و پراکنده شدند در چادرها تا ببینند چگونه می توانند یک شب دیگر را صبح کنند.

برخی از خیریه ها و افرادی که می خواهند کمک کنند، بدون فهم طبقاتی، به طرف محله ها سیل می شوند. در سیل نیازها و اضطرارها، شمار اندکی می توانند صبوری پیشه کنند. خیرین انتظار دارند که مضطرب ترین مردمان، صبورترین هم باشند. برخی شان حتی با شنیدن اندازهای دلسوزانه ای از این دست که در هماهنگی با ستادهای مردمی مستقر در شهر خوی و معتمدین محلی اقدام کنند، گوششان بدهکار نیست. یکی از سلبریتی ها استوری گذاشته است، «آقا من چند سایپا اینجا آوردم. جماعت محبت دارند اعتماد کرده اند تا من وسایلشان را ببرم پخش کنم. می گویند در ورودی خوی، نمی دانم شورا، فرمانداری، اورگان، مورگان هست، دارند جلوی ماشین ها را می گیرند. آقا اگر بیایم کسی

جلوی من را بگیرد رسانه‌ای می‌کنم. من وسایل را آورده‌ام و خودم پخش می‌کنم. به کسی هم ربطی ندارد. می‌برم در اطراف شهر پخش کنم.»

این نه فقط عدم اعتماد به نهادهای دولتی و پخش شدن شایعاتی از این دست که دولت مانع کمک‌های مردمی می‌شود، بلکه وجود یک روحیه فراگیر قلدرمآبانه است که اهمیتی به ضایع شدن حرمت نیازمندان نمی‌دهد. این روحیه می‌خواهد به هر قیمتی که شده، کردار خیریه‌ای را به عیان‌ترین شکل نمایشی ممکن، مثل پرت کردن اقلام، ارضا کند. مردم تهدیدست تحقیر می‌شوند؛ اما هم خودشان و هم خیرین آن‌ها را بی‌فرهنگ و وحشی خطاب می‌کنند. این قلدری خیریه‌ای در ایجاد الگویی جدید از رفتارها دخیل می‌شود که در آن افراد یاد می‌گیرند برای به‌چنگ کشیدن یک بسته قند به جان هم بیفتند.

خاور رفت. چیزی که باقی ماند، خاطره تحقیر در بین مردم بود، خاطره درگیر شدن به خاطر یک کیلو برنج، خاطره به‌هم‌پريدن، له شدن قندها و هل دادن همدیگر. مردم تهدیدست این محله حاشیه‌نشین این‌طوری نبودند، بلکه خیرهای قلدر این‌طوری‌شان کردند. نباید از نیاز کسی سوءاستفاده کنیم. در مقابل، مؤسسات خیریه‌ای هم وجود دارند که حفظ حرمت انسان‌ها برایشان اهمیت دارد. فردا که به تبریز برگشتم، یکی‌شان پیام داده بود که می‌خواهند کوفته درست کنند برای مردمی که بیش از یک هفته است غذای گرم نخورده‌اند. آن‌ها استوری‌های من در خصوص صدمات خیرین به فرهنگ زلزله‌زده‌ها را دیده بودند. گفتند با همکاری با ستادهای مردمی و معتمدین محلی و با مراجعه به چادرها غذاها را پخش خواهند کرد.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

مردم‌شناسی متعهد، به‌عنوان رویکردی نوظهور در ایران، شکل تازه‌ای از پژوهش و کنشگری مردم‌شناختی را ارائه می‌دهد که فراتر از چهارچوب‌های سنتی دانشگاهی عمل می‌کند. تجربه شخصی پژوهشگر در این حوزه از سال ۱۳۹۴ با پروژه «رنج اجتماعی»^۱ در میان تهدیدستان چند محله فقیرنشین ایران آغاز شد. با این حال، موقعیت بحرانی زلزله خوی (بهمن و اسفند ۱۴۰۱) به دلیل فوریت و اضطراب آن، شکل متفاوتی از تعهد و پژوهش را می‌طلبید. این تجربه، کردار رایج دانشگاهی را به چالش کشید و نشان داد که مردم‌شناسی

1. Social suffering

می‌تواند به ابزاری برای کنشگری مؤثر در شرایط بحرانی تبدیل شود. در این بخش، با تکیه بر چهارچوب سه‌گانه شری اورتور (۲۰۱۹)، تأملاتی بر تجربه و تمرین مردم‌شناسی متعهد در زلزله خوی ارائه می‌شود و به این پرسش پاسخ داده می‌شود که این رویکرد چگونه به بهبود وضعیت زلزله‌زدگان کمک کرد.

از منظر مفهوم‌پردازی، مردم‌شناسی متعهد من در زلزله خوی در روزهای اولیه بر «همدلی» و «زاویه دید محلی» متمرکز بود. تلاش کردم رنج، ترس، شایعات و تجربه‌های زیسته زلزله‌زدگان، به‌ویژه در فضاهای پنهان خانه‌های متروکه، را از منظر خودشان و از درون تجربه زیسته خود آن‌ها به مخاطبان منتقل کنم. با گسترش امدادسانی، بر «حمایت» تأکید کردم و از طریق نمایش همبستگی‌های جمعی، قدرت همکاری‌های اجتماعی را برجسته ساختم. در مرحله بعد، با رسیدن سیل کمک‌ها و بررسی از نزدیک، ضمن تحلیل نحوه عملکرد خیرین و گروه‌های امدادی، به «روابط قدرت» توجه نشان دادم. این تحلیل آشکار کرد که چگونه جنسیت و طبقه تجربه متفاوتی از زلزله ایجاد می‌کنند و پیامدهای وخیم‌تری برای زنان، به‌ویژه زنان باردار، و تهیدستان به همراه دارند. این یافته‌ها افزون بر اینکه به نقد نابرابری‌های اجتماعی کمک کردند، راهنمایی‌هایی برای امدادسانی عادلانه‌تر ارائه دادند. از منظر روش‌شناسی، برخلاف مردم‌نگاری‌های سنتی که زمان بر هستند، از روش «مردم‌نگاری سریع» استفاده کردم تا با فوریت بحران هم‌راستا شوم. این روش، با تکیه بر مشاهده مشارکتی و کار میدانی چندسایتی، امکان ثبت سریع و دقیق رخدادها را فراهم کرد. همکاری نزدیک با گروه‌های امدادی و هنری، بینش‌هایی عمیق‌تر از پویایی‌های اجتماعی در بحران به دست داد. این رویکرد مشارکتی، برخلاف پژوهش‌های فردی، به درک جامع‌تری از نیازها و چالش‌های زلزله‌زدگان منجر شد. کار میدانی چندسایتی نیز، با پوشش مکان‌های متنوع مانند چادرها، محله‌های شهری، روستاها و انبارهای امدادی، تصویری کل‌گرایانه از تأثیرات زلزله ارائه داد.

از منظر بازنمایی، شالوده کار بر متن‌ها و صحنه‌پردازی‌های مردم‌نگارانه استوار بود. متن‌ها با صحنه‌پردازی‌های اتنوگرافیک، که به اشخاص، فضاها، تعاملات و دیالوگ‌ها توجه داشتند، حس حضور در موقعیت خاص بحران را به خوانندگان منتقل می‌کردند. پس از هر صحنه، تأملات نظری مختصری ارائه می‌دادم تا درس‌هایی برای امدادگران و سیاست‌گذاران استخراج شود. با توجه به فوریت بحران، این متن‌ها و مجموعه‌های عکس روزانه از طریق اینستاگرام و روزنامه‌ها منتشر شدند تا به سرعت در دسترس عموم قرار گیرند.

این استراتژی، امکان دیده شدن گسترده یافته‌ها را فراهم کرد، زیرا فعالان اجتماعی و مردم عادی این محتوا را در شبکه‌های اجتماعی باز نشر می‌کردند.

آیا این مردم‌شناسی متعهد تأثیر مثبتی بر وضعیت زلزله‌زدگان داشت؟ شواهد متعددی این تأثیرگذاری را تأیید می‌کنند. متن‌های انتقادی، به‌ویژه درباره نابرابری‌های جنسیتی و طبقاتی، توسط مدیران گروه‌های امدادی باز نشر شد و به بهبود عملکرد آن‌ها کمک کرد. بخش‌های توصیفی و عکس‌ها، با برانگیختن احساس همدلی، مردم را به مشارکت در امداد رسانی ترغیب نمود. همچنین، دو گزارش فرهنگی و سیاستی که برای نهادهای رسمی تهیه شد، به تصمیم‌گیری‌های بهتر در سطح سیاست‌گذاری یاری رساند، هرچند به دلیل محدودیت‌های این مقاله، جزئیات آن‌ها ارائه نشد. این تأثیرات نشان‌دهنده ظرفیت بالای مردم‌شناسی متعهد در تلفیق پژوهش و کنشگری است. اگر این تلاش‌ها حتی به میزان اندک به کاهش رنج زلزله‌زدگان خوی کمک کرده باشند، هدف اصلی پژوهش محقق شده است. این تجربه، افزون بر اینکه الگویی برای مردم‌شناسان در مواجهه با بحران‌ها ارائه می‌دهد، بر ضرورت بازنگری در نقش آکادمیک پژوهشگران در شرایط اضطراری تأکید می‌کند.

منابع

- سلیمی، مینو (۱۴۰۲). مطالعه مردم‌شناختی تجربه زیسته کودکان در فاجعه: مطالعه موردی زلزله شهرستان سرپل ذهاب. نامه انسان‌شناسی، ۲۰(۳۶)، ۳۳۶-۳۹۰.
- Basch, L. G, Saunders, L. W, Sharff, J. W & Peacock, J. (1999). Transforming Academia: Challenges and Opportunities for an Engaged Anthropology. Arlington, VA: American Anthropological Association.
- Emerson, Rachel, et al (2011). Writing Ethnographic Fieldnotes, 2nd edition, Chicago: University of Chicago Press.
- Eriksen, T H. (2006). Engaging Anthropology: The Case for a Public Presence. Oxford: Berg.
- Falzon, M-A. (2009). Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research, London & New York: Routledge.
- Farmer, P. (1999). Infections and Inequalities: The Modern Plagues, Berkeley: University of California Press.
- Kimura, Sh. (2013). Lessons from the Great East Japan Earthquake: The Public Use of Anthropological Knowledge. Asian Anthropology, 11(1): 65-74.
- Kirsch, S. (2018). Engaged Anthropology: Politics beyond the Text, Berkeley: University of California Press.

- Low, S. M & Merry, S. E. (2010). Engaged Anthropology: Diversity and Dilemmas. *Current Anthropology*, 51(52): 203-226.
- Ortner, Sh. B. 2019. Practicing Engaged Anthropology. *Anthropology of this Century*, 25 (May). <http://aotcpress.com/articles/practicing-engaged-anthropology/>
- Rasch, E. D, van der Hout, F, & Köhne, M. (2022). Engaged Anthropology and Scholar Activism. *Contention*, 10(1): 1-12.
- Sanford, V, & Angel-Ajani, A. (2006). *Engaged Observer: Anthropology, Advocacy, and Activism*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Sangaramoorthy, Th & Kroeger, K. A. (2020). *Rapid Ethnographic Assessments: A Practical Approach and Toolkit For Collaborative Community Research*, London & New York: Routledge.
- Strauss, Anselm L., and Juliet Corbin. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Takakura, H. (2023). *Anthropology and Disaster in Japan: Cultural Contributions to Recovery after the 2011 Earthquake and Tsunami*, London and New York: Routledge.
- Vindrola-Padros, C. (2021). *Rapid Ethnographies: A Practical Guide*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkinson, Ian & Kleinman, Arthur. (2016) *A Passion for Society: How We Think about Human Suffering*, Berkeley: University of California Press.
- Yamashita, Sh. (2013). The Public Anthropology of Disaster: An Introductory Note. *Asian Anthropology*, 11(1): 21-25.

References in Persian

- Salimi, M. (2023). Anthropological Study of Children's Lived Experience of Disaster (Case Study on Sarpol-e-Zahab Earthquake), *Iranian Journal of Anthropology*, 20 (36): 309-336.